

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΑΓΚΡΙΩΤΗΣ

ΦΑΚΕΛΛΟΣ: ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Τόσο η έκδοση του τόμου «Κριτική θεωρία: παράδοση και προοπτικές», όσο και η συζήτηση που κάνουμε σε σχέση με αυτόν και η οποία ξεπερνά το πλαίσιο της απλής βιβλιοπαρουσίασης, αποτελούν σαφέστατα δείγματα της προόδου που έχει συντελεστεί τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα στο πεδίο της κριτικής θεωρίας. Το 1996, όταν μαζί με τον Φώτη Τερζάκη είχαμε επιμεληθεί ένα αφιέρωμα στην αισθητική φιλοσοφία της Σχολής της Φρανκφούρτης για το περιοδικό *Πλανόδιον*, πιστεύαμε ότι η «Σχολή της Φρανκφούρτης είναι κατ' όνομα ... γνωστή», καθώς και ότι υπάρχει μια δυσαναλογία ανάμεσα στον όγκο των προσφερόμενων μεταφράσεων και το επίπεδο της πρόσληψης. Αν ίσως ήδη τότε οι παρατηρήσεις αυτές δεν ήταν ακριβείς, σήμερα πάντως οπωσδήποτε διαψεύδονται. Ο τόμος που επιμελήθηκε ο Κ. Καβουλάκος, το «Διαρκές σεμινάριο θεωρίας και επιστημολογίας των κοινωνικών επιστημών», αλλά και το πρόσφατο συνέδριο για τον Αντόρνο στο Πάντειο Πανεπιστήμιο πιστοποιούν ότι στην Ελλάδα υπάρχει στις μέρες μας ένας ικανός αριθμός ανθρώπων που ασχολούνται με την κριτική θεωρία, όχι μόνο επιλέγοντάς την ως αντικείμενό τους, αλλά τρόπον τινά και εσωτερικά, συζητώντας για τις δυνατότητες, τα προβλήματα και τις προοπτικές της. Βεβαίως οι μεταφράσεις εξακολουθούν να υπερτερούν αριθμητικά έναντι των μελετών. Η εξέλιξη συνίσταται όμως στο ότι πλέον οι δύο αυτές όψεις της πρόσληψης δεν είναι μεταξύ τους ανεξάρτητες. Ενώ δηλαδή κατά το παρελθόν η επιλογή των προς μετάφραση κειμένων γινόταν λίγο ως πολύ αυθαίρετα, σύμφωνα με την υποκειμενική προτίμηση εκείνου που έπαιρνε την πρωτοβουλία, το έργο αυτό πραγματοποιείται σήμερα συστηματικότερα, μέσα από την ανάγκη παρουσίασης στην ελληνική γλώσσα των πολύ βασικών έργων της θεωρίας αυτής. Παραδείγματα αποτελούν η δεύτερη μετάφραση της *Διαλεκτικής του διαφωτισμού*, η *Αισθητική θεωρία* και η σχεδιαζόμενη μετάφραση της *Αρνητικής Διαλεκτικής*.

Οι μεταφράσεις είναι σε ένα βαθμό ενδεικτικές του τρόπου πρόσληψης αλλά και άσκησης της κριτικής θεωρίας στην Ελλάδα. Αναφέρομαι εν προκειμένω στην κλασική κριτική θεωρία, αφήνοντας κατά μέρος την περίπτωση της λεγόμενης «νέας κριτικής θεωρίας», για την οποία οι όροι είναι πάρα πολύ διαφορετικοί. Η πρόσληψη και η άσκηση της κριτικής θεωρίας στον ελληνικό χώρο καθορίστηκε εν πολλοίς από δύο αποφασιστικούς παράγοντες. Ο ένας έχει να κάνει με το πρωτείο της πολιτικής σκέψης στην ελληνική σκηνή της διάνοησης, γεγονός που προφανώς οφείλεται στις ιδιαιτερότητες της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας και ειδικότερα στις συνθήκες της μεταπολίτευσης, κατά την οποία ξεκίνησε και η ενασχόληση με την κριτική θεωρία. Σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να γίνει για παράδειγμα κατανοητό και το πλήθος των έργων του Μαρκούζε που δημοσιεύτηκαν, ήδη από την περίοδο της δικτατορίας. Ο δεύτερος παράγοντας είναι η κυριαρχία των λεγόμενων «γραμμάτων», μια τάση που θα μπορούσε κανείς να ονομάσει «φιλολογισμό», και η οποία συνίσταται στην απορρόφηση του κοινωνικο-επιστημονικού προβληματισμού και της φιλοσοφίας από τη φιλολογία και την ιδιαίτερη οπτική γωνία της. Μέσα από αυτό το φιλολογικό πρίσμα, το θεωρητικό περιεχόμενο έτεινε να μεταμορφώνεται σε πολιτιστικό-μορφωτικό αγαθό, ενώ η φιλοσοφική σκέψη περνούσε σε δεύτερη μοίρα έναντι της μέριμνας για τη γλώσσα και την ιστορία.¹

Δεν είναι εύκολος ο ακριβής χρονικός προσδιορισμός της αλλαγής που σχετικά πρόσφατα έχει συντελεστεί. Είναι πάντως προφανές ότι, όπως μαρτυρά και ο συγκεκριμένος τόμος, το φιλοσοφικό περιεχόμενο της κριτικής θεωρίας βρίσκεται πια πολύ περισσότερο απ' ό,τι παλιότερα στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Τόσο η θεματοποίηση της σχέσης της κριτικής θεωρίας με τη φιλοσοφική παράδοση, όσο και η λεπτομερής ανάλυση περίπλοκων θεωρητικών κόμβων, θα έλεγε κανείς επίσης και η εννοιολογική αυστηρότητα και προσοχή με την οποία οι συντελεστές του τόμου προσεγγίζουν το αντικείμενό τους, μαρτυρούν αυτή την

Ο Γιώργος Σαγκριώτης είναι υποψήφιος διδάκτορας του Παντείου Πανεπιστημίου.

αναβάθμιση στην πρόσληψη της κριτικής θεωρίας, η οποία βέβαια εκδηλώνεται και σε πλήθος άλλων αφορμών, από την πανεπιστημιακή διδασκαλία ως τις ανεξάρτητες δημοσιεύσεις και συζητήσεις.

Όσο σαφής όμως είναι αυτή η μεταβολή, η απόσπαση, δηλαδή, της θεωρίας από τη φιλολογίζουσα προσέγγισή της, τόσο πιο εύλογη παρουσιάζεται η υπόθεση ότι δεν πρόκειται για μια απλή μετάβαση αλλά για μια σχέση διαλεκτική στον χαρακτήρα της. Διότι αναπόσπαστο γνώρισμα της κριτικής θεωρίας της Σχολής της Φρανκφούρτης, όπως και όλων εν γένει των διαλεκτικών θεωριών, είναι ότι η έκθεση του περιεχομένου της αποτελεί στιγμή του ίδιου αυτού του περιεχομένου. Καθώς τώρα η πρόσληψη και άσκηση της κριτικής θεωρίας διέπεται όλο και περισσότερο από την απαίτηση της επιστήμης παρά της παραδοσιακής μόρφωσης, αναπτύσσεται μια αντίστροφη τάση αγνόησης της μορφής, δηλαδή της αρμόζουσας γλωσσικής έκφρασης του συγκεκριμένου περιεχομένου. Η κριτική θεωρία, τουλάχιστον στην εκδοχή της για την οποία γίνεται εδώ λόγος, δεν είναι ούτε «καθαρή» φιλοσοφία, ούτε συνδυασμός πληροφοριακά κοινοποιήσιμων στοχασμών οι οποίοι προσφέρονται στα αναλυτικά θεωρητικά εργαλεία. Είναι έτσι χαρακτηριστικό ότι όλα εκείνα τα μορφικά στοιχεία που για την κριτική θεωρία είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένα με το περιεχόμενο της, όπως η έλλειψη συστηματικότητας, ο αποσπασματικός και δοκιμακός χαρακτήρας, η πολεμική και ειρωνική χροιά της έκφρασης, η απόπειρα της πρόκλησης ενός διανοητικού κλονισμού απουσιάζουν σχεδόν πλήρως από τις περισσότερες προσπάθειες ελληνικής οικειοποίησής της, την ίδια στιγμή που η πληροφόρηση και η σκέψη γύρω από την κριτική θεωρία κατά τα άλλα αυξάνει. Οι αδυναμίες στο ύφος αποτελούν, κατά τον Αντόρνο, πάντοτε και αδυναμίες στο περιεχόμενο. Για χάρη της φιλοσοφικής ουσίας, η ουσία της φιλοσοφίας αυτής μοιάζει να θυσιάζεται.

Είναι πολλοί οι λόγοι που συμβαίνει κάτι τέτοιο. Αφενός αποτελεί ίδιον της κριτικής θεωρίας ότι δεν είναι δυνατή η αναπαραγωγή της. Τρόπον τινά φέρει μέσα της μια επιτελεστική αξίωση. Όποιος θέλει να ασχοληθεί μαζί της, μπορεί να το κάνει μόνο ασκώντας την. Μοιάζει παράδοξο το γεγονός ότι η απαίτηση αυτή, η οποία εγείρεται από τη λεγόμενη «παλιά» κριτική θεωρία, αγνοείται, την ίδια στιγμή που οι περισσότεροι π.χ. από τους συγγραφείς του εν λόγω τόμου υιοθετούν μια εμφανώς κριτική στάση απέναντι στον Χάμπερμας, στον οποίο θα άρμοζε πολύ περισσότερο μια τεχνική γλωσσική προσέγγιση. Η επιχειρηματολογία του Χάμπερμας απορρίπτεται, αλλά καταφάσκει μέσα από τη διατήρηση του τρόπου της.

Φυσικά ανάλογα προβλήματα μορφής είναι αναμενόμενο να εμφανίζονται και για τον επιπλέον λόγο ότι σε κάθε περίπτωση πρόκειται για μια ξένη παράδοση, για την οποία οι προϋποθέσεις στην Ελλάδα σίγουρα σε έναν βαθμό απουσιάζουν. Πέραν τούτου όμως φαίνεται ότι η προσπάθεια συντονισμού της ελληνικής διανόησης με τη δυτική σκέψη, και συνεπώς η κίνηση αποτίναξης των παραδοσιακών όρων της θεωρίας στην Ελλάδα πραγματοποιείται με τη μορφή μιας αφηρημένης άρνησης, όπου για χάρη της σοβαρότητας και της εγκυρότητας η φιλοσοφική σκέψη και έκφραση υποστασιοποιούνται με τη μορφή μιας αυστηρής επιστήμης.

Δεν είναι παρόλα αυτά παράδοξο το γεγονός ότι ο διαφαινόμενος αυτός «επιστημονισμός» ουδόλως ευνόησε τη σύνδεση

της κριτικής φιλοσοφίας με την κοινωνική θεωρία και επιστήμη, μολονότι αυτή ακριβώς η σύμπλευση φιλοσοφίας και κοινωνικής θεωρίας συνιστά προγραμματικό αίτημα και πάγια πρακτική της Σχολής της Φρανκφούρτης. Το στοιχείο αυτό μαρτυρά μια συνεχιζόμενη εξωτερικότητα της πρόσληψης, η οποία εκδηλώνεται είτε ως φόβος νόθευσης της φιλοσοφικής καθαρότητας από τα περιεχόμενα της πραγματικότητας, είτε ως αδυναμία ουσιαστικής επιτέλεσης της εννοιολογικής εργασίας, η οποία θα έπρεπε να βυθίζεται στο υλικό της. Είναι έτσι χαρακτηριστικά ελάχιστες τόσο οι προσπάθειες άσκησης της αισθητικής ή της πολιτισμικής θεωρίας ως κριτικής θεωρίας όσο και η αξιοποίηση της τελευταίας στο πλαίσιο του δοκιμακού λόγου ή της κοινωνικής κριτικής. Αλλά κριτική θεωρία σε μια κοινωνία είναι αδύνατο να υπάρξει χωρίς τη θεωρητική κριτική της κοινωνίας αυτής.

Όλα τούτα ασφαλώς δεν σημαίνουν ότι η ανάπτυξη στην πρόσληψη της κριτικής θεωρίας στερείται σημασίας και προοπτικής, ή ότι τα βήματα που συντελέστηκαν είναι σε εξ ορισμού λανθασμένη κατεύθυνση. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι πάρα πολλοί από τους έλληνες ερευνητές συμμετέχουν στο μάλλον γενικότερο ενδιαφέρον για τις μελλοντικές δυνατότητες της κριτικής θεωρίας, συμμερίζονται το αίσθημα μιας κάποιας κρίσης και αναζητούν οδούς ανασυγκρότησης της δυνατότητας της κριτικής. Διεξάγεται κατ' αυτόν τον τρόπο ένας αυτοαναστοχασμός της κριτικής θεωρίας, ο οποίος ούτως ή άλλως είναι πιστότερος σε αυτήν από τη δουλική αναπαραγωγή της ως πάγιου θεωρητικού εργαλείου. Ωστόσο στον υπερτονισμό αυτής της προσπάθειας, σε συνδυασμό με την υστέρηση όσον αφορά την άσκηση κριτικής θεωρίας στο επίπεδο της έκφρασης και του περιεχομένου, ελλοχεύει ο κίνδυνος συρρίκνωσης της αυτοαναστοχαστικής εργασίας σε ένα είδος υπερβατολογικής θεμελιωτικής. Αλλά στην κριτική φιλοσοφία της Σχολής της Φρανκφούρτης θεωρία και μεταθεωρία δεν συνιστούν διαχωρίσιμες στιγμές. Επομένως, η απομόνωση της κριτικής θεωρίας από τις κοινωνικές επιστήμες, τις τέχνες, την κριτική του πολιτισμού αλλά και τη μη-συστηματική δοκιμακή έκφραση θυμίζει την παρατήρηση του Χέγκελ για το μάταιο της προσπάθειας να μάθει κανείς κολύμπι χωρίς να μπει στο νερό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια εκτενέστερη έκθεση αυτής της προβληματικής, προσαρμοσμένης πάντως στις απαιτήσεις του γερμανικού αναγνωστικού κοινού, βλ. D. Karydas / G. Sagriotis, «Die Ränder einer Leerstelle. Kurzer Bericht zur Rezeption kritischer Theorie in Griechenland», *Zeitschrift für kritische Theorie*, 12, Lüneburg, 2001.